

Nataliya Vusatiuk

MYKOLA ZEROV'S UNKNOWN HISTORIES OF LITERATURE

The National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Наталія Вусатюк

НЕВІДОМІ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ МИКОЛИ ЗЕРОВА

Abstract: In the article there are examined four histories of Ukrainian literature by Kyiv neoclassicist Mykola Zerov unknown to the public. Discovered in public and private archives, the texts expand our understanding of the early and late periods of Zerov's scientific work in the field of history of literature and allow us to trace how his historical-literary conception changed over time. The histories of literature of 1917–1918 belong to the contextual type with nation-building narration. Their periodization is based on the stages of the Ukrainian statehood formation. The sociological conception of the literary history formulated by Zerov in 1930s looks unexpected for the neoclassicist. The periodization of this history is based on the changing of socio-economic formations, taking into account genre and style changes.

Keywords: history of literature, periodization, contextual history, *genre system*, *style*, socio-economic formations

Уявлення про Миколу Зерова як автора історій української літератури склалося насамперед завдяки двом його відомим монографіям – *Нове українське письменство* (1924) [9] (перевидання: [10], [13, 5-105]) та *Українське письменство ХІХ ст.* (1928) (перевидання: [8], [11, 4-245], [14, 3-242]). В обох книгах історія літератури постає як літературознавча синтеза, цілісний наратив, що дає узагальнення літературного процесу і структурує його за певними критеріями, а література розглядається як “предметна сфера, що змінюється в часовому вимірі”, між складниками якої встановлено зв'язки [17, 41-42].

Такий, суто жанровий, підхід до історії літератури слід відрізнити від “широкого” розуміння історії літератури як будь-якого дослідження літературних фактів минулого. У доробку Миколи Зерова праць другого типу доволі багато: це й літературні портрети зі збірника *Від Куліша до Винниченка* (1929), і численні передмови до видань творів класиків.

Погляди Миколи Зерова на історію української літератури формувалися серед різноманіття історико-літературних наративів, активно творених у 1910-х – 1920-х роках його сучасниками: С. Єфремовим, О. Дорошкевичем, В. Коряком,

А. Шамраєм та ін. Окрім того, вже існувала наукова база, закладена попередниками: М. Петровим, М. Дашкевичем, О. Огоновським, Б. Лепким, І. Франком. Публікація *Нового українського письменства* викликала низку оцінок критиків: О. Білецького, С. Єфремова, А. Шамрая, А. Музички, К. Копержинського, М. Плевака, В. Дорошенка, М. Могилянського, П. Филиповича. Значно меншого резонансу отримало *Українське письменство XIX ст.* (див.: [21], [16, 183-184]) – авторизований курс, що складався з 45 лекцій, прочитаних Зеровим протягом 1927 – 1928 академічного року третьому курсу літературно-лінгвістичного циклу Київського Інституту Народної Освіти, підготований до друку видавничою комісією ІНО і надрукований на склографі [11, 591].

У наш час літературознавці неодноразово висвітлювали історико-літературну діяльність М. Зерова, найвагомійші інтерпретації запропонували В. Івашко, В. Брюховецький, С. Павличко, І. Дзюба, С. Мельник, Л. Демська-Будзуляк. Найчастіше дослідники, беручи до уваги праці неоклясика 1920-х років, визначають одну, цілісну концепцію історії літератури М. Зерова – контекстуально-іманентного типу. Проте В. Брюховецький [2, 282] та С. Білокін [1, 232] слушно вказують на змінність у часі історико-літературних поглядів неоклясика. Лише розглянувши всю наукову спадщину Зерова, можна зрозуміти, якою була його позиція в українській літературній історіографії.

Напрацювання неоклясика у жанрі історії літератури не обмежуються двома згаданими опубліко-

ваними студіями, історико-літературних пропозицій М. Зерова було більше. В архівах зберігається кілька майже невідомих його текстів – програми курсів і конспекти лекцій різних років, на підставі яких можемо говорити про множинність літературних історій професора Зерова та трансформацію його концепцій у діяхронії:

1) *Українська література. Курс у повітовій управі* [12], що складається з 12 лекцій (автограф міститься в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України). Цей текст, початий 8 грудня 1917 року, – перший за часом появи відомий структурований історико-літературний синтез Зерова;

2) у приватному архіві родини Кочурів зберігається *Конспект для лекцій з історії української літератури* [6], прочитаних у червні 1918 р. на Кролевецьких курсах (рукопис ідентифікував і зробив свої пояснення Микола Шудря). Курс, розпочатий 19 травня і завершений 29 червня 1918 р., складається з 30 лекцій, аркуші без пагінації. У спогадах про Зерова Петро Горецький згадував: “Влітку 1918 р. на вчительських курсах Кролевецького повіту [...] був і Микола. Він читав курс української літератури. Слухачі хвалили лекції Миколи, особливо його чудесне висвітлення творчості Лесі Українки й Ів. Франка” [3, 33];

3) *Історія українського письменства* [5] – лекції, прочитані М. Зеровим на курсах українознавства у Смілі 1918 р. (автограф нині в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України). Почато 14 серпня 1918 року. Курс складається з 24 лекцій, однак лек-

ції № 3–8 втрачено. Згадки про цей текст є у В. Брюховецького [2, 89] та С. Білоконя [1, 220; 231];

4) курс лекцій з історії української літератури (машинопис) [7], створений не раніше 1930 р., зберігається у Музеї Григорія Кочура в Ірпені. Неописаний примірник не укомплектований: із шести лекцій бракує перших двох. Кожна лекція має окрему авторську пагінацію. Імовірно, це частина програми лекцій із шести тем, прочитаних М. Зеровим 1931 року співробітникам Всенародної бібліотеки України, про яку писав Сергій Білокінь [1, 231].

Ранні історії літератури. Праці 1917 – 1918 років – курс у повітовій управі *Українська література, Конспект для лекцій з історії української літератури* у Кролевеці та *смілянська Історія українського письменства*, що належали до раннього періоду наукової діяльності М. Зерова й передували *Новому українському письменству*, розширюють наші уявлення про сферу наукових інтересів відомого літературознавця: майбутній неокласик постає не тільки як зазвичай дослідник письменства XIX – XX століть, а й історик давньої літератури, зокрема медієвістики. Досі була відома одна студія Зерова з давньої української літератури – студентська робота з історіографії *Григорий Грабянка и его «Исторія презильной брани» (1912–1914) как исторический источник и литературный памятник*, написана в Київському університеті під науковим керівництвом приват-доцента Василя Данилевича, від якої зберігся лише чорновий автограф 1913 року (фрагменти чернетки опублі-

ковано у книзі: [13, 166-175]; повністю: [4, 559-695]).

У трьох вище згаданих курсах зроблено спробу охопити всю історію української літератури – від Середньовіччя до початку XX ст. Тексти лекцій концептуально не надто відрізняються. Вони мають оглядовий, популяризаторський характер, адже розраховані не так на професійних філологів, як на службовців повітової управи, слухачів курсів українознавства, вчителів тощо. За формою викладу це радше розгорнуті пляни-конспекти, схеми, аніж зв'язні наративи. Щоправда, окремі питання в цих курсах висвітлено досить детально й розлого: скажімо, творчість Івана Франка у *смілянській Історії українського письменства* [5, арк. 11зв. – арк. 15] або компаративістичний аналіз прози XIX ст. та новелістики Коцюбинського й Стефаніка у *кролевецькому курсі* [6, лекції XXIX–XXX, 59-60].

За способом пояснення літературних змін ранні курси Зерова можна зарахувати до контекстуального типу: пояснення в них ґрунтуються “на подіях і умовах історичного світу, який створив текст” [20, 22-23]. Оглядам авторів і текстів відповідних періодів передують значні обсяги контекстуальної, переважно історичної, інформації. Характерний вступ до однієї з лекцій кролевецького курсу: “Татарський похід 1240 р. боляче вдарив по культурним слоям людности, що були авторами літературних пам'ятників і потребителями, для котрих літературні пам'ятники склалися. Літопись розказує про терор після Калки, терор цей торкнувся княжих мужів і самих князів. Од епохи татарського

погрому збереглося всього на всього 25 рукописів, од XV в. – 35. Літературна продукція завмирає” [6, лекції V–VI, 15]. Часом лектор робить екскурси в історію політичної думки, наприклад, розглядаючи участь М. Драгоманова у “Громаді” [6, лекція XXVI, 53].

Ранні історії М. Зерова, що створювалися у період українських національно-визвольних змагань, поєднує яскраво виражений націєстверджувальний наратив: у текстах акцентовано, що це саме історії національної літератури, тобто літератури темами якої є “люди, тексти та процеси, усвідомлені як приналежні до національних спільнот і часто (не завжди) позначені спільною мовою” [19, 8].

Періодизація завжди є результатом концепції епохи, періодизація – це інтерпретація [15, 81; 86], тож періодизація, майже однакова у трьох курсах Зерова, прив’язана до етапів становлення української державности. Автор, щоправда, не обґрунтовує принципів структуривання літературного процесу, як це згодом буде зроблено в *Новому українському письменстві* (1924). Поруч із власною таксономією Зеров наводить класифікацію періодів за Сергієм Єфремовим, визнаючи його авторитет як історика літератури (інколи користується лише єфремівською термінологією [12, арк. 2]). У крелевецькому курсі Микола Зеров відгукується про *Історію українського письменства* С. Єфремова: “Єфремов публіцист. Звідси і достоїнства його книги (піднесений тон, велика аргумент[ативна] сила книги) і його хиби – брак літер[атурного] аналізу, немотивованість

психологічних характеристик окремих письменників” [6, лекція I, 2].

Визначивши точкою відліку історії української літератури перші десятиліття X ст. – київської князівської доби, М. Зеров у ранніх курсах змушений спростовувати концепцію Погодіна-Соболевського [12, арк. 1], [6, лекція I, 3-4], [5, арк. 2]. Завершальний пункт зеровських історій – сучасне українське письменство початку XX ст., яке літературознавець оцінює дуже критично:

“Три тезиси:

I. Українське найновіше письменство відстало по формі: а) провінціалізм, відсталість тем і образів [...]

II. Українське письменство відстало ідейно.

III. Укр[аїнське] письменство не має талантів: один Шевченко” [12, арк. 10]. Подібну негативну оцінку останнього періоду бачимо і в смілянському курсі:

“Коцюб[инський]. Леся Українка. Олесь. Спори над Олесем.

Винниченко.

Драми, романи з емігр[антського] життя. Винниченко – Аптон Сінклер.

Карманський.

Яцков. [“]Молода муза[“], [“]Шляхи[“].

Примітивізм укр[аїнської] літератури” [5, арк. 16зв.].

В українській літературі Зеров виділяє три великі періоди (наводимо їхні назви послідовно за курсами – [12], [6], [5]):

1) Період державної самостійности / література Київської держави / період старокиївського письменства, або великокнязівська доба (від перших десятиліть X ст. до

кінця XIV ст.). “У центрі періоду татарський напад, що розмежовує період на дві доби – добу зросту і добу упадку культурного і літературного” [6, лекція II, 7]);

2) Україна під Литвою і Польщею / доба літератури білорусько-української (XIV – XVIII ст.) / період білорусько-український, або доба схолястичної літератури (XV ст. – до кінця XVIII ст.). “Переяславська унія 1654 ділить період на дві доби – литовсько-польську і підмосковську” [6, лекція II, 7];

3) Література відродження / література національного відродження / період нової української літератури, або літератури українського національного відродження. Період розпочинається 1798 роком – часом виходу у світ *Енеїди* Івана Котляревського. У смілянському курсі третій період поділяється на добу трагедій і сентиментальної повісті, Романтизм, Реалізм, «новіший реалізм», неоромантику.

Для характеристики періодів Микола Зеров виділяє кілька категорій. По-перше, мову – “орган літератури”. По-друге, “літературні типи”, “літературні форми” – жанрову систему. По-третє, “осередки літератури” – середовище авторів і реципієнтів. Структуруючи історію нового українського письменства, лектор іде за хронологією та персоналіями. Аналізуючи творчість письменників XIX ст. у крелевецькому курсі, М. Зеров зазвичай викладає їхню коротку біографію та характеризує художню мову (“язик Шевченка”, “язик Марка Вовчка” тощо).

Постнеоклясичний проєкт Зерова. Дуже не звично для Миколи Зерова виглядає його остання від-

ма історія літератури – 1931 року. На початку 1930-х, як зазначає В’ячеслав Брюховецький, неоклясик приходить до свідомої наукової соціологізації своєї історико-літературної концепції [2, 282]. Чи така зміна позиції є вимушеною, на догоду кон’юнктурі, чи це вільний вибір – питання, відповідь на яке можна лише реконструювати з окремих уцілілих реплік неоклясика. Якщо в передмові до *Нового українського письменства*, датованій 1923 р., М. Зеров наголошував: “Періодизацію соціологічного типу я вважав неможливою з різних причин, – між іншим і тому, що поки що вона не має стійкої опори в спеціальних дослідках та статтях” [13, 6], – то у грудні 1925 р. ділився враженнями від *Нарису історії української літератури* Володимира Коряка з Ієремією Айзенштоком: “А) Ну, цей не конкурент! В) Чого я ще й досі не виявляю себе і не виголошую як марксист – здається, соціологічна метода мені дається більше” (цит. за: [2, 282]). А майже через рік, 10 листопада 1926 р., пояснював у листі Миколові Плеваку: “Зеров уважає періодизацію соціологічного типу зовсім-таки можливою. Але сам не наважується на неї, гадаючи, що справа вимагає попередніх студій, без яких ризикує перетворитися на голе і безпоживне свистунство. Лже-соціологізм Дорошкевича, Коряка і інших Зеро-ву не видається кроком на шляху установлення реалістичного стилю в історико-літературних студіях та викладах. Марксизм потребує розроблення і критичної перевірки, а не спрощення та вульгаризації” [13, 1046]. І нарешті в листі до Зінаїди Єфимової восени 1930 року нео-

клясик повідомляв про повний перегляд своєї концепції літературної історії: "В ІНО (институт профоса) я читаю в этом году XIX в. (древняя литература у Навроцкого, новейшая у Филиповича). Курс понемножку перерабатываю. В этом году наново перестроил лекции о Сковороде, об *Истории Руссов*, об историографии (Петров, Дашкевич, Огоновский и т. д.), о драматургии после Котляревского. Вообще с удовольствием убеждаюсь, что от *Нового українського письменства* 1924 года остается уже немного" ("В ІНО (інститут профосу) я читаю у цьому році XIX ст. (давня література у Навроцкого, новіша – у Филиповича). Курс потрохи переробляю. У цьому році наново перебудував лекції про Сковороду, про *Історію Русів*, про історіографію (Петров, Дашкевич, Огоновський і т. д.), про драматургію після Котляревського. Узагалі з задоволенням переконаюся, що від *Нового українського письменства* 1924 року залишається вже зовсім мало". – рос.) [13, 1083].

Про те, що погляди Зерова на історію української літератури суттєво змінилися, свідчить програма з шести лекцій, прочитаних 1931 року співробітникам Всенародної бібліотеки України. За словами Сергія Білоконя, існувало два машинописні примірники цього тексту: один зберігався в нього, другий, "майже ідентичний", він подарував Григорієві Кочуру [1, 231-232]. У Музеї Григорія Кочура в Ірпені нині можна ознайомитися із машинописом чотирьох лекцій Зерова (21 аркуш без наскрізної пагінації). На першому аркуші вгорі напис олівцем: "3-4 лекції"; на шістнадцятому – рукою

Зерова: "6-й конспект". Аркуші із першими двома лекціями відсутні. Машинопис не датовано, проте на одному з аркушів є посилання на статтю Ст. Винниченка *Зanedбаний жанр* («Критика», 1930, № 11), отже, текст створено не раніше 1930 року. Цілком імовірно, машинопис із архіву родини Кочурів – другий примірник, про який згадував С. Білокінь [18].

Курс 1931 року – це розгорнутий плян-конспект історії української літератури, побудованої на поєднанні принципів соціологізму та стилістичного й жанрового аналізу. Обґрунтування концепції літературної історії, напевно, містилося у втрачених перших аркушах машинопису з архіву Кочурів. С. Білокінь, посилаючись на власний примірник, резюмував вихідні положення праці неоклясика: "М. Зеров твердив, що історія письменства займається зміною стилів у зв'язку зі змінами соціально-політичного устрою, соціально-економічних формацій. На догоду злові дня Зеров проголосив навіть, що саму зміну стилів належить розглядати в зв'язку з соціальним розвитком.

Велику увагу приділив професор проблемі періодизації. Він закликав розподілити матеріал від XI до XX сторіччя за формаціями. Що дає ця схема? – питав професор і відповідав: "а) Розрив з мовною ознакою (зміна ширшого узгляднення культурних) з'явищ, в) Послідовність викладу, с) Реалістичність уявлень)" [1, 233]. З наведених С. Білоконем цитат можна зробити висновок, що історико-літературний курс М. Зерова 1931 року ґрунтується на марксістській формаційній теорії.

Якщо в основу періодизації *Нового українського письменства* (1924) покладено принцип зміни літературних напрямів і стилів, то в основі періодизації історії 1931 р. – зміна соціально-економічних формацій, однак жанрово-стильовий аспект і тут залишається вагомим для характеристики періодів. Історія 1931 р. демонструє цікаве зрощення соціологічних і формалістичних прийомів – із перевагою перших. Такий аналітичний синтез не новий для Миколи Зерова: ще 1923 р. він проголошував, ніби слідом за колегою по неоклясичному колу, форсоцівцем Борисом Якубським, що “соціологічні методи вивчення можна прикладати не тільки до того, що зветься змістом твору, а і до того, що називається його формою” [13, 351].

Хронологічні межі курсу 1931 р. в тому варіанті, що зберігся в архіві Григорія Кочура (без перших лекцій), – 1830-ті –1900-ті роки. Микола Зеров виокремлює такі періоди: 1) криза дворянсько-кріпосницького суспільства, доба становлення промислового капіталізму (1830 роки – 1861); 2) українська література у добу зросту й перемоги промислового капіталізму (1860 – 1900); 3) доба розвитку фінансового капіталу. У назвах діб і періодів повністю відсутнє поняття стилю. Так, розглядаючи добу Романтизму, він жодного разу не вживає цього терміна, натомість пропонує таксономію – “доба становлення промислового капіталізму”. Якщо в *Новому українському письменстві* (1924) Зеров критикував С. Єфремова за “механічний розподіл письменників по десятиліттях” [13, 14], то в курсі 1931 і сам вдається до такої кля-

сифікації. Проте виклад історії “за письменниками”, як і раніше в *Новому українському письменстві*, не цікавить неоклясика: тепер, виокремивши соціально-економічні формації, він розглядає жанри, що в них побутували.

Текст М. Зерова має складне структурування. Описуючи кожен із формацій, неоклясик виділяє підрозділи: “господарчі передумови”, “комплектування літературних кадрів / кадри письменників”, “ідеологічні настрої / ідеологічні побудування”, “організаційні форми літератури / організація літератури” (маються на увазі часописи, альманахи тощо), “стиль / стилістичні шукання”. Останній підрозділ розпадається на низку підпунктів: тематичні тяжіння, класифікація жанрів (цьому питанню приділено найбільше уваги).

Зеров описує економічні передумови літературного розвитку, соціальний стан та “ідеологічне обличчя” письменників. Скажімо, у творчості Т. Шевченка, звертає увагу на такі аспекти, як: “Ідеологічний розвиток Шевченка в 50-х рр. Поезія Шевченка як вираз ідеології революційних елементів селянства (Річицький і його формула: Шевченко – поет передпролетаріату)” [7, лекція 3, 7]. Текст рясніє марксівською фразеологією: “елементи буржуазної психоідеології в українській літературі Галичини (30 – 40-ві рр.)”, “елементи великобуржуазної свідомості у пізніших писаннях Леонтовича” тощо. Аналізуючи “клясову підоснову українського імпресіонізму”, Зеров підсумовує: “І. Українська імпресіоністична проза не розриває з позитивістич-

ним світоглядом, натуралістичним підходом до матеріалу (Стефаник, Коцюбинський) [...] Імпресіонізм служить соціалістичній критиці суспільства, виявляє ідеологію соціалістичної інтелігенції – революційних в 900-х рр. елементів дрібної буржуазії. II. Імпресіонізм буржуазно-урбаністичний, безідейний, без виразних трактувань соціальних ("Укр[аїнська] Хата". Оповід[ання] Галини Журби, Богацького і др[угих])" [7, лекція 6, 4].

Історико-літературні синтетики Миколи Зерова – це дві видані монографії та чотири неопубліковані фрагментарні пляни-конспекти із численними лакунами, з яких, однак, теж можна експлікувати його погляди на літературну історію. Виявлені в архівах тексти дають змогу простежити, як змінювалась історико-літературна концепція дослідника у часі. Єдиної завершеної неокласичної моделі літературної історії від М. Зерова не існувало, був науковий пошук, викликаний внутрішніми інтелектуальними імпульсами й зовнішніми обставинами. Розпочавши працювати наприкінці 1910-х років у літературній історіографії у силовому полі культурно-історичної школи, зокрема народництва С. Єфремова, М. Зеров у 1920-х роках приходить до контекстуально-іманентної історії в *Новому українському письменстві* та *Українському письменстві XIX ст.*, щоб на початку 1930-х зробити радикальний крок у бік соціологічно-марксістської інтерпретації літературного процесу, обтяженої політико-ідеологічними, а подекуди й кон'юнктурними оцінками.

Bibliography and Notes

1. Білокінь Сергій, Микола Зеров, [у:] *Наш сучасник Микола Зеров*, Луцьк: Терен 2006, с. 199-272.
2. Брюховецький Вячеслав, Микола Зеров: *Літературно-критичний нарис*, Київ 1990, 309 с.
3. Горецький Петро, *Незабутній*, [у:] Зеров Микола, *Вибране: Поезії, переклади, дипломна робота*, Київ: Український письменник 2011, с. 15-36.
4. Зеров Микола, "История презельной брани" Григория Грабянки, [у:] Зеров Микола, *Вибране: Поезії, переклади, дипломна робота*, Київ: Український письменник 2011, с. 559-695.
5. Зеров Микола, *Історія українського письменства. Курс читаний на курсах українознавства в Смілі 1918 р. Почато 14.08.1918 р. Автограф*, [у:] Центральный державний архів-музей літератури і мистецтва України, Фонд 28, Опис 1, Справа 49, 1 документ, 16 арк.
6. Зеров Микола, [Конспект для лекцій з історії української літератури. Кролевець, червень 1918. Автограф], [у:] Архів Музею Григорія Кочура в Ірпені.
7. Зеров Микола, [Курс лекцій з історії української літератури. Не раніше 1930. Машинопис], [у:] Архів Музею Григорія Кочура в Ірпені.
8. Зеров Микола, *Лекції з історії української літератури: (1798 – 1870) / Ред. Д. Горзлін і О. Соловей*, Торонто: Мозаїка 1977, 271 с. (Видання Канадського інституту українських студій).
9. Зеров Микола, *Нове українське письменство: Історичний нарис, Випуск 1*, Київ: Слово 1924, 136 с.
10. Зеров Микола, *Нове українське письменство: Історичний нарис, Випуск 1*, Мюнхен: Інститут літератури 1960, 310 с.
11. Зеров Микола, *Твори: У 2-х томах*, Київ: Дніпро 1990, Том 2, 601 с.
12. Зеров Микола, *Українська література. Курс у повітовій управі. Почато 8.12.1917 р. Автограф*, [у:] Центральный державний архів-музей літератури

і мистецтва України, Фонд 28, Опис 1, Справа 48, 1 документ, 10 арк.

13. Зеров Микола, *Українське письменство*, Київ: Основи 2003, 1301 с.

14. Зеров Микола, *Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: (Нариси з новітнього українського письменства). Статті*, Дрогобич: Відродження 2007, 568 с.

15. Зьомек Єжи, *Методологічні проблеми історико-літературного синтезу, [у:] Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.* / Ред. В. Моренець; переклад із польської С. Яковенка, Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія" 2008, с. 56-86.

16. Костюк Григорій, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, [у:] *Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару* / Ред. М. Орест, Мюнхен: Інститут літератури ім. Михайла Ореста 1963, с. 167-212.

17. Маркевич Генрик, *Дилеми історика літератури, [у:] Теорія літератури в Польщі: Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст.* / Ред. В. Моренець; переклад із польської С. Яковенка, Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія" 2008, с. 38-56.

18. На жаль, нам не вдалося ознайомитися з примірником Сергія Білоконя.

19. Павлишин Марко, *Історія літератури і здоровий глузд, [у:] Історії літератури: Збірник статей*, Київ: Смолоскип-Львів: Літопис 2010, с. 1-31.

20. Перкінс Девід. *Чи можлива історія літератури?* / Перекл. з англ. А. Іщенко, Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія" 2005, 152 с.

21. Пилипчук Д., *З повсякчасної переоцінки. Замість рецензії на "Українське письменство XIX віку"*, літограф. конспект лекцій проф. М. К. Зерова 1927-28 р. тир. 100 ст. 504, "Кузня освіти", 1928, № 2, с. 30-39.

